

Görme ve Ortopedik Engelli Ergenlerin Özsaygı Düzeylerinin Kendilerine Yönelik Toplumsal Tutumları Algılamalarına Etkisi

Şirin YATKIN*

Özet

Bu araştırmada görme ve ortopedik engelli ergenlerin özsaygı düzeyleri ile kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları arasındaki ilişki incelenmiştir.

Araştırmaya 12 – 19 yaşları arasında 66 engelli ergen (36 görme, 30 ortopedik engelli) katılmıştır. Katılımcılara Rosenberg Özsaygı Envanteri, Kişisel Bilgi Formu ve araştırmacı tarafından hazırlanan Engellilerin Kendilerine Yönelik Toplumsal Tutumları Algılama Ölçeği uygulanmıştır.

Verilerin analizinde Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı, Bağımsız Gruplar için t Testi ve Mann-Whitney U testi kullanılmıştır.

Bulgular, engelli ergenlerin özsaygı düzeyleri ile kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları arasında olumlu yönde bir ilişki olduğunu göstermiştir. Ayrıca, engelli kızların kendilerine yönelik toplumsal tutumları engelli erkeklerden daha olumlu algıladıkları bulunmuştur.

Bunun dışında, engelli ergenlerin cinsiyet, engel türü ve engelin oluş zamanına göre özsaygı düzeyleri arasında herhangi bir farklılığa rastlanmamıştır. Son olarak, engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları arasında engel türü ve engelin oluş zamanına göre herhangi bir farklılık bulunamamıştır.

Anahtar Sözcükler: Görme Engelli, Ortopedik Engelli, Özsaygı, Toplumsal Tutum

Visually and Orthopedically Handicapped Adolescents' Self- Esteem Levels to Comprehend the Effect of Social Attitudes Towards Them

Abstract

This research was to investigate the relationship between self-esteem levels and perceived social attitudes of adolescents with visual and orthopedic disabilities toward themselves.

The participants of study were sixty-six adolescents with disabilities (thirty-six visual disabled and thirty orthopedic disabled), between the age of 12 – 19. There were given three instruments to fill out - Rosenberg Self Esteem Inventory (RSEI), Demographic Data Form and, Perceived Social Attitudes of Disabled Individuals Toward Themselves Scale- which was developed by the researcher.

Data analyses were carried out by Pearson Moment Correlations analysis, Independent Samples t- Test, and Mann-Whitney U test.

Results of the study indicated that there is a significant positive correlation between the self-esteem levels and perceived social attitudes of adolescents with disabilities toward themselves. Also, the findings of study revealed that girls with disabilities perceive social attitudes toward themselves more positive than boys do.

Moreover, no significant difference was found at self-esteem levels of adolescents with disabilities by gender, the obstacle type, and if an obstacle is how it happened according to the time. Finally, social attitudes toward people with disabilities for their perceptions of obstacles between an obstacle and How it happened according to the time have not found any difference.

Key Words: visual disabled, orthopedic disabled, self-esteem, social attitudes.

---

* Dr., Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi, sirinyatkin@gmail.com

Giriş

Kişiliğe temel özelliklerini veren "ben" ya da "benlik" adı verilen kavram uzun süredir felsefenin ve psikolojinin inceleme alanı olmuştur. Benlik ve kişilik arasında gelişme ve yapı bakımından kesin sınır çizmek çok zordur. Benlikle kişilik iç içe olmakla birlikte, benlik kişilikten farklı özellikler taşır. Benlik insanın kendi kişiliğine ilişkin kanılarının toplamıdır. İnsanın kendisini tanıma ve değerlendirme biçimidir (Köknel, 1995). Bir diğer deyişle benlik, bireyin özelliklerine, yeteneklerine, değer yargılarına, beklentilerine ve ideallerine ilişkin algılamalarının dinamik bir örüntüsüdür (Hamachek, 1988). Kısaca benlik, kişiliğin öznel yanısıdır (Köknel, 1995).

Donelson da, benliğin yalnızca başkalarının birey hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini yansıtan bir ayna olmadığını, bireyin başkalarının kendisiyle ilgili görüş ve değerlendirmelerini kendi duygu, düşünce, gözlem ve algılarıyla karşılaştırarak bir senteze gidip, böylece bir bütüne ulaştığını belirtmektedir (Akt. Öner, 1982).

Benlik kavramı ile ilgili kavramlardan biri de özsayıdır. Lawrence' e göre özsayı bireyin ne olduğu (benlik imgesi) ile ne olmak istediği (ideal benlik) arasındaki farka ilişkin bireyin duygularını değerlendirmesidir (Akt. Pişkin, 2000).

Özsayı konusundaki kuramsal yaklaşımlar ele alındığında, özsayının kişinin kendini beğenme, değerli bir birey olarak görme ve takdir etme anlamında kullanıldığı görülür. Birçok farklı tanımı olan özsayı kavramı, en genel anlamıyla kişinin kendine karşı olumlu ya da olumsuz tavrı olarak açıklanabilir. Bireyin kendine ilişkin olumlu ya da olumsuz tavrı bireyin kendinden ve yaşamdan beklentilerini, davranışlarını giderek tüm hayatını etkiler.

Özsayı, bireyin benlik imgesi ile ideal benliği arasındaki farkı değerlendirmesidir. Bu süreçte bireyin bu farkı nasıl değerlendirdiği ve bu farkın onda ne tür duygular uyandırdığı önemlidir (Pişkin, 2000). Birey bu farkı değerlendirirken başta ailesinin, arkadaş çevresinin ve içinde yaşadığı toplumun görüşlerinden etkilenir.

Birey çevresinde bulunan kimselerin kendisiyle olan ilişkileri sonucunda kendi benliğini betimleyici bazı fikir ve görüşler de edinmeye başlar. Bunların bir kısmı örneğin, erkek mi kız mı olduğu; adı, soyadı; esmer mi sarışın mı olduğu vb. daha nesnel benlik parçalarıyken, bu parçaların bir kısmı da iyi, kötü, güzel, çirkin, sakat, sağlam olarak öznel değerleri içeren benlik parçalarına dönüşmektedir (Akt. Kılıççı, 1992).

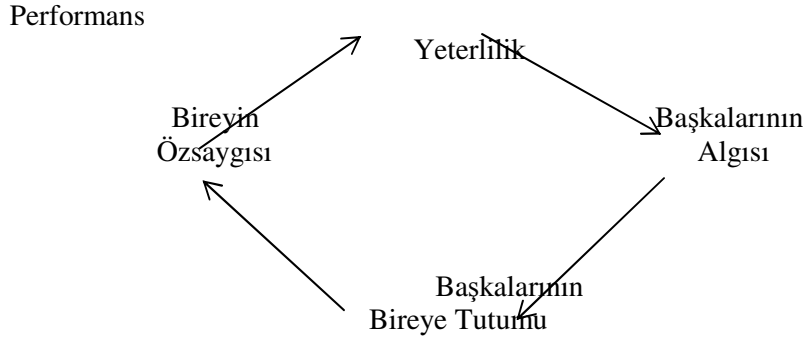
Harvey ve Greenway (1982) ile Beaty' ye (1991) göre, duyuşal ve fiziksel engelli bireylerin kendilerini yetersiz hissetmeleri, akranların normal beklentilerinden uzakta olmaları, sağlık durumlarının bozuk olması, sosyal kabul görmeme ve bunun sonucu olarak ev dışı ilişkilerinde sorunlar yaşamaları düşük özsayı geliştirmelerine neden olabilmektedir. Bazı becerilerin tutum ve rollerin kazanılmasında sapmaların olması ve normal akranlarına göre bazı gelişim alanlarında yetersizliklerin bulunması özsayı düzeyini belirgin bir şekilde etkileyebilmektedir (Akt. Şener, 1999).

Bireysel boyutta, özürü bireyin büyüme, gelişme ve olgunlaşması özrün tür ve derecesine, oluş zamanına bağlı olarak olumsuz yönde etkilenir. Özür giderek çocuğun sosyal ve duyuşal yaşamında da kendini hissettirmeye başlar (Özsoy, 1983).

Çocukluk döneminde engelli kişilerin benlik kavramı gelişimleri ve buna paralel olarak da özsayı düzeyleri anne-babaların tutumlarından etkilendiği gibi, çocuk büyüdükçe, arkadaşlarının görüş ve düşüncelerinden de etkilenmektedir. Arkadaşlarının engellilere yönelik olumsuz tutumları arasında engelli bireylere acıma, onlardan uzak durma, arkadaş grubuna almama ve engeli alay konusu etme gibi davranışlar yer almaktadır. Bu davranışlar engelli bireyin benlik algısının olumsuz yönde gelişmesine ve özsayısının düşmesine neden olabilmektedir (Şenel, 1996).

Akçamete (1992), bedensel engelli gençlerin kendilerini yetersiz kabul ettiklerini ve çevrelerindeki insanların da onları yetersiz algılaması sonucu bireyselleşmelerinin kısıtlandığını, böylece engellilerin yaşama etkin katılımlarının ve uyumlarının da etkilendiğini öne sürer.

Poground, Fazzi ve Lampert' e (1996) göre özsayı bir döngüyle ifade edilebilir. Bir kişinin özsayısı onun performansını belirler. Kişinin performansı ise o kişinin benlik algısını ve diğer insanların o bireye ilişkin algısını biçimlendirir ve o insana yönelik bir tutum geliştirilmesine neden olur. Diğer insanların birey hakkındaki düşünceleri ve bireye yönelik tutumları ise bireyin özsayısını doğrudan etkiler. Özsayı düzeyi ise bireyin yeterliliğini ve performansını belirler. Engelli çocuğun yaşamındaki ilk yıllar çocuğu yaşam boyu etkileyecek olan bu döngünün belirlenmesinde çok önemli rol oynar. Bu döngüyü şekilde ifade edersek;

Aynı döngüyü Akçamete (1992) engelliler için şöyle açıklamaktadır: Engelli birey kendini değerlendirirken çevresindekilerin görüşlerini içselleştirerek kendi çaba ve yeteneklerini değerlendirirken gerçekçi davranmayarak kendini yetersiz görebilir ve olumsuz bir benlik algısı geliştirebilir. Böylece güdülenme eksikliği yaşayarak potansiyelini kullanamaz hale gelebilir.

Enç (1961), benlik kavramının temelini organik yapıya dayandığını öne sürer. Enç' e göre düşünce, duygu ve heyecanları ifade etmek, iş yapabilmek için sinir, iskelet ve kaslara fazlasıyla ihtiyaç duyulur. Dolayısıyla bedensel yapıda ortaya çıkabilecek herhangi bir bozukluk kişinin benlik yapısını etkiler.

İnsan bedeni normal olarak bütün organlarının yapı ve işlerliği tam olduğu zaman bütünlük kazanır. Bu organlardan birinin yapısal ve işlevsel eksikliği bu bütünlüğü kaybettirir. Bedensel engellilerde beden imgesi ve bedenin gerçek şekli arasında bazı çelişkiler ortaya çıktığında, engelli kişinin benliği olumsuz yönde etkilenir (Özsoy, 1983). Bireysel olarak engelli bireyin büyüme, gelişme ve olgunlaşması engelin tür ve derecesine, oluş zamanına bağlı olarak olumsuz yönde etkilenir. Engel giderek çocuğun sosyal ve ekonomik yaşamında da kendini hissettirmeye başlar (Erkan, 1990).

Engelli çocukların fiziksel görünüşleri ile benlik kavramının ilişkisine yönelik yapılan araştırma sonuçları, özellikle fiziksel aktiviteyi engelleyici ve görüntü olarak normalden farklı fiziksel yapıya sahip olan engelli çocukların, daha olumsuz benlik kavramına sahip olduklarına dair bulgular öne sürmektedir. Ayrıca zihinsel engel ya da işitme engeli gibi, dışarıdan fark edilmesi zor olan engel gruplarında ise benlik kavramının, dolayısıyla özsaygının fazla etkilenmediği vurgulanmaktadır (Çakmak-Güleç, 1999).

Adler (1998), organ eksikliğinin düşük özsaygıya yol açmakta önemli bir etkiye sahip olduğu görüşündedir. Adler, özsaygının gelişiminde olumsuz sonuçlar doğurabilecek koşullardan birincisinin organ eksikliği ve farklılığı olduğu görüşündedir. Ancak önemli olan bireyin bu durumunu nasıl yorumladığıdır. Yani, özrünün biyolojik niteliğinden çok, bireyin bu durumu nasıl karşıladığı ve özrünü, yaşamını nasıl etkilediği önemlidir.

Görme, işitme ya da diğer bedensel yetersizliklere sahip kişilerin kendilerine has ruh halleri ve davranışları olduğuna dair yaygın kanı günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Araştırmacılar, belli beden yapısına sahip kişilerin davranışlarını, çevreyle olan etkileşimleri sonucu oluşturduklarını öne sürmektedir (Lewin, 1948; Wright, 1983).

Duyusal ve fiziksel engelli bireylerin kendilerini yetersiz hissetmeleri, akranlarının beklentilerinden uzakta olmaları, sağlık durumlarının bozuk olması, sosyal kabul görmemeleri ve böylece ilişkilerinde çeşitli sorunlar yaşamaları olumsuz benlik kavramı geliştirmelerine ve bunun sonucunda özsaygılarının düşmesine neden olur (Beaty, 1991).

Tüm bu bilgilerin ve günlük gözlemlerin ışığı altında, engellilerin kendilerine yönelik tutum ve yargılardan etkilenerek bu tutumları içselleştirdikleri, sonuçta da özsaygılarının etkilendiği söylenebilir. Ortopedik ve görme engelliler, günlük yaşamda çabuk fark edilen - görülebilir engele sahip, dolayısıyla geribildirim de hemen verildiği engel gruplarının başında gelir. Bedensel görünümün özsaygı üzerinde büyük etkiye sahip olduğu ergenlik döneminde bedenle ilgili değerlendirmeler ve bu değerlendirmelerin ergen tarafından algılanma biçimi daha da önem kazanmaktadır. Ayrıca engelli olmayan yaşlılarından soyutlanarak eğitim almaları, engelli ergenlerin özsaygılarını ve kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarını etkilemiş olabilir. Bu nedenle ortopedik ve görme engelli gençlerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları ile özsaygı düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığı araştırmaya değer bir konudur.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, Ankara ilinde normallerden ayrı eğitim görmekte olan görme ve ortopedik engelli ergenlerin özsaygı düzeylerinin, toplumun kendilerine yönelik tutumlarını algılamalarına göre değişip değişmediğini belirlemektir.

Yöntem

Bu çalışma görme ve ortopedik engelli ergenlerin özsaygı düzeylerinin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarına göre değişip değişmediğini belirlemeye yönelik 'ilişkisel tarama' modeli bir araştırmadır.

Araştırma Grubu

Araştırma grubu, 2003-2004 eğitim öğretim yılında Ankara Doğan Çağlar Ortopedik Engelliler İlköğretim Okulu ve Endüstri Meslek Lisesi, Ankara Mithat Enç Görme Engelliler İlköğretim Okulu ve Gören Eller Görme Engelliler İlköğretim Okuluna devam eden 12-19 yaş arasındaki toplam 66 engelli ergenden oluşmuştur. Araştırma grubundaki engelli öğrencilerin 36'sı görme engelli, 30'u ise ortopedik engellidir.

Araştırma grubuna ait dağılımlar Tablo 1' de sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırma Grubuna İlişkin Dağılımlar

	Engel Tipi				Toplam	%
	Ortopedik Engelli		Görme Engelli			
Cinsiyet	Doğuştan	Sonradan	Doğuştan	Sonradan		
Kız	4	5	7	3	19	28.8
Erkek	13	8	19	7	47	71.2
Toplam	17	13	26	10	66	100
%	56.7	43.3	72.2	27.8	100	100

Araştırmaya katılan grubun yaşları 12 ile 19 arasında değişmekte olup, yaş ortalaması (x) 15.0 ve standart sapması (ss) ise 1.53' tür.

Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu

Araştırmacı tarafından geliştirilen kişisel bilgi formunda araştırmaya katılanların yaşı, cinsiyeti, engel türü, engelin oluş zamanı gibi bilgilere yönelik sorulara yer verilmiştir.

Engellilerin Kendilerine Yönelik Toplumsal Tutumları Algılama Ölçeği (EKYTTAÖ)

Araştırmacı tarafından geliştirilen 18 maddelik Engellilerin Kendilerine Yönelik Toplumsal Tutumları Algılama Ölçeğinde, algılanan olumlu toplumsal tutumlar (5 madde) ve algılanan olumsuz toplumsal tutumlar (13 madde) olmak üzere iki faktör bulunmaktadır. Faktör analizi sonucunda belirlenen iki faktörün toplam varyansın % 41.0' ını açıkladığı görülmektedir. Her boyutun açıkladığı varyanslar ve özdeğerleri Tablo 2' de verilmiştir. Fakat bu boyutlara giren maddeler aslında, aynı boyutu ölçen ifadelerin olumlu ve olumsuz versiyonları olduğundan ölçek tek boyutlu olarak kabul edilmiştir.

Tablo 2. Engellilerin Kendilerine Yönelik Toplumsal Tutumları Algılama Ölçeğinin (EKYTTAÖ) Faktör Özdeğerleri ve Açıkladıkları Varyanslar

FAKTÖRLER	ÖZDEĞER	AÇIKLANAN VARYANS
F1	5.57	30.93
F2	1.81	10.07
Toplam	7.38	41.00

Gerek yapılan faktör analizi sonuçları (yapı geçerliği), ölçeğin alt-üst %27'lik dilimleri arada elde edilen farklar (ayırıcı edici geçerlik); gerekse uzman kanısına dayalı yürütülen çalışmalar ölçeğin aracının yapı ve ayırıcı edici geçerliğe sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Ölçeğin güvenilirliği iç tutarlılık ve test-tekrar test yöntemleri ile belirlenmiştir. Ölçeğin tümü için hesaplanan Cronbach Alfa Katsayısı .86'dır. Her bir alt boyut için hesaplanan güvenilirlik katsayıları birinci boyut için .83, ikinci boyut için .74'dür. Ölçeğin 36 engelliye 16 gün ara ile uygulanması sonucunda hesaplanan test-tekrar test güvenilirlik katsayısı ise .70 olarak bulunmuştur. Bu katsayılar ölçeğin araştırmalarda kullanılabilmesi için yeterli bulunmuştur (Baykul, 2000; Tavşancıl, 2002).

Ölçekte belirtilen bir tutum ifadesine hiç katılmıyorum diyenler 1, az katılıyorum diyenler 2, orta derecede katılıyorum diyenler 3, çoğunlukla katılıyorum diyenler 4 ve tamamıyla katılıyorum diyenler 5 puan almışlardır. Ölçek toplumsal tutumları en olumsuz algılayanların en yüksek puanı alacağı şekilde tasarlanmıştır. Bu nedenle olumlu ifadeler olan 7, 11, 16, 18 ve 19. maddeler tersten puanlanmaktadır. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 90, en düşük puan ise 18'dir.

Rosenberg Özsaygı Envanteri

Morris Rosenberg tarafından 1963 yılında geliştirilen ölçek 63 madde ve 12 alt ölçekten oluşmaktadır. Özsaygı düzeyini ölçen ilk 10 maddelik kısmı, çok doğru, doğru, yanlış, çok yanlış biçiminde cevaplanan 4'lü likert tipi bir dereceleme ölçeğidir (Rosenberg, 1965).

Orijinal ölçek 63 maddeden oluşmakla birlikte, günümüzde yapılan pek çok araştırmada özsaygıyı ölçmek için sıklıkla ilk 10 maddenin kullanıldığı görülmektedir (Örneğin, Bent ve diğerleri, 2001; Garske ve Thomas, 1990; Schlansker, 1984; Soares ve Grossi, 1999). Puanlamada, 1, 2, 4, 6, 7 numaralı maddeler için çok doğru 4, doğru 3, yanlış 2 ve çok yanlış 1 puan almaktadır. 3, 5, 8, 9 ve 10

numaralı maddelerde ise çok doğru 1, doğru 2, yanlış 3 ve çok yanlış 4 puan almaktadır. Ölçekten elde edilen toplam puan 10 ile 40 arasında değişebilmektedir. 40 puan alınabilecek en yüksek puandır ve yüksek özsaygı düzeyini işaret etmektedir. 10-20 puan düşük özsaygı düzeyini, 20-30 puan orta özsaygı düzeyini ve 30-40 puan ise yüksek özsaygı düzeyini göstermektedir.

1965 yılından günümüze birçok dile ve kültüre uyarlanan Rosenberg Özsaygı Envanteri Çuhadaroğlu (1986) tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Çuhadaroğlu (1986), ölçeğin geçerlik-güvenirliğini Ankara il merkezindeki bir lisenin 5 ayrı sınıfına devam eden 205 öğrenci üzerinde incelemiştir. Benzer ölçekler geçerliği, özsaygı alt ölçeği için psikiyatrik görüşmeler; depresyon, psikosomatik belirtiler ve kişilerarası ilişkilerde tehdit hissetme alt ölçekleri içinse SCL-90 kullanılarak tespit edilmiştir.

Özsaygı alt ölçeği ile psikiyatrik görüşmeler arasındaki korelasyon katsayısı .71' dir. Diğer üç alt ölçekle SCL-90' nın aynı isimli alt boyutlarından elde edilen puanlar karşılaştırıldığında korelasyon katsayıları depresif duygulanım için .66; psikosomatik belirtiler için .70; kişiler arası ilişkilerde tehdit hissetme alt ölçeği için ise .45 olarak bulunmuştur.

Verilerin Çözümlemesi

Ölçeklerden elde edilen veriler araştırmacı tarafından SPSS istatistik paket programıyla değerlendirilmiştir. İşlemlerde İlişkisiz Gruplar İçin t testi, Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı ve nonparametrik tekniklerden Mann Whitney U testleri kullanılmıştır. Farklı özsaygı düzeylerine sahip görme ve ortopedik engelli bireylerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının farklılaşıp farklılaşmadığı ve kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının engelin oluş zamanı, engel türü ve cinsiyet gibi değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı sorularına İlişkisiz Gruplar İçin t testi ile cevap aranmıştır. Görme engellilerin gerek özsaygı düzeylerinin gerekse kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının bazı değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı, yine aynı şekilde ortopedik engellilerin de özsaygı düzeylerinin ve kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının bazı değişkenlere göre farklılaşıp farklılaşmadığı soruları ise, gözeneklere düşen denek sayısının düşük olmasından dolayı ($n < 10$), Mann Whitney U tekniği kullanılarak yordanmıştır. Son olarak da, görme ve ortopedik engelli bireylerin toplumsal tutumları algılamaları ile özsaygı düzeyleri arasındaki ilişkiyi belirleyebilmek amacıyla Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı tekniği kullanılmıştır. Araştırmada uygulanan tüm istatistik tekniklerde hata payı .05 olarak alınmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın amaçları doğrultusunda elde edilen bulgular verilmeden önce, araştırmaya katılan görme ve ortopedik engellilerin "Kendilerine Yönelik Toplumsal Tutumları Algılama Ölçeği"nden ve "Rosenberg Özsaygı Ölçeği"nden aldıkları puanlara ilişkin istatistikler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Araştırmada Kullanılan Ölçme Araçlarına İlişkin İstatistikler (n=66)

Ölçme Araçları	x	Ss	Min.	Max.
Kendine Yönelik Toplumsal Tutumları Algılama Ölçeği	37.26	12.92	18.0	69.0
Rosenberg Özsaygı Ölçeği	18.76	5.07	10.0	37.0

Alt Problemler

Problem 1. Farklı özsaygı düzeylerine sahip görme ve ortopedik engellilerin toplumsal tutumları algılamaları farklılaşmakta mıdır?

Engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının özsaygı düzeylerine göre farklılaştığı bulunmuştur ($t_{(63,0)}=4.28$, $p < .01$). Orta düzeyde özsaygıya sahip engellilerin toplumsal tutumları algılamaları ($x=43.92$), düşük düzeyde özsaygıya sahip engellilerin algılamalarından ($x=32$) daha olumludur.

a) Farklı özsaygı düzeylerine sahip 'görme engellilerin' toplumsal tutumları algılamaları farklılaşmakta mıdır?

Görme engelli öğrencilerin özsaygı puanları, kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılama düzeylerine göre Mann Whitney U testi ile karşılaştırılmıştır. Görme engelli bireylerin özsaygı puanlarının kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarına göre farklılaştığı bulunmuştur. Engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılama puanları olumlu algılama, olumsuz

algılama ve nötr algılama olmak üzere 3 düzeyde incelenmiştir. Sıra ortalamalarına bakıldığında kendilerine yönelik toplumsal tutumları olumlu algılayan görme engelli öğrencilerin (sıra ortalaması 11.80) özsaygı düzeylerinin, kendilerine yönelik toplumsal tutumları olumsuz algılayan görme engelli öğrencilere göre (sıra ortalamaları 5.11) daha yüksek olduğu görülmektedir ($U=1.0$, $p<.01$). Yine sıra ortalamalarına bakıldığında, kendilerine yönelik toplumsal tutumları olumlu algılayan görme engelli öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları nötr algılayanlara göre daha yüksek özsaygı düzeyine sahip oldukları görülmektedir ($U=4.5$, $p<.01$). Son olarak sıra ortalamalarına bakıldığında kendilerine yönelik toplumsal tutumları nötr algılayan görme engelli öğrencilerin özsaygı düzeylerinin, toplumsal tutumları olumsuz algılayanlara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($U=45.5$, $p<.05$).

b) Farklı özsaygı düzeylerine sahip 'ortopedik engellilerin' toplumsal tutumları algılamaları farklılaşmakta mıdır?

Farklı özsaygı düzeylerine sahip ortopedik engellilerin de kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılama puanları olumlu algılama, olumsuz algılama ve nötr algılama olmak üzere 3 düzeyde incelenmiştir.

Buna göre ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı puanları kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarına göre farklılaştığı bulunmuştur. Sıra ortalamalarına bakıldığında kendilerine yönelik toplumsal tutumları olumlu algılayan ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı düzeylerinin, kendilerine yönelik toplumsal tutumları olumsuz algılayan ortopedik engelli öğrencilere göre daha yüksek olduğu görülmektedir ($U=1$, $p<.05$). Ancak sıra ortalamalarına bakıldığında, kendilerine yönelik toplumsal tutumları olumlu algılayan ortopedik engelli öğrencilerin, kendilerine yönelik toplumsal tutumları nötr algılayanlara göre daha yüksek özsaygı düzeyine sahip oldukları görülse de bu fark, istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($U=32.0$, $p>.05$). Son olarak sıra ortalamalarına bakıldığında kendilerine yönelik toplumsal tutumları nötr algılayan ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı düzeylerinin, toplumsal tutumları olumsuz algılayanlara göre daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır ($U=1.0$, $p<.01$).

Problem 2. Görme ve ortopedik engellilerin özsaygı düzeyleri, engel türüne göre farklılaşmakta mıdır?

Görme engelli öğrenciler ile ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı puanları arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığına ilişkin yapılan t testi analiz sonuçlarına göre ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı puanları ile görme engelli öğrencilerin özsaygı puanları arasında. 05 anlamlılık düzeyinde farklılık bulunmamıştır ($p>.05$).

Problem 3. Görme ve ortopedik engellilerin özsaygı düzeyleri, engelin oluş zamanına göre farklılaşmakta mıdır?

Görme ve ortopedik engelli öğrencilerin engeli doğuştan veya sonradan edinmelerinin özsaygı puanlarını değiştirip değiştirmediğine ilişkin yapılan t testi analiz sonuçlarına göre doğuştan engellilerin özsaygı puan ortalamaları ($x=18.56$), sonradan engelli olanların özsaygı puan ortalamalarından ($x=19.13$) daha düşük olmasına rağmen bu fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. Engelli öğrencilerin özsaygı puanları engelin oluş zamanına göre farklılaşmamaktadır ($t_{(64,0)}=.43$, $p>.05$).

a) Görme engellilerin özsaygı düzeyleri, engelin oluş zamanına göre farklılaşmakta mıdır?

Görme engelli öğrencilerin doğuştan veya sonradan engelli olmalarının özsaygı puanlarını değiştirip değiştirmediğine ilişkin olarak yapılan Mann Whitney U testi analiz sonuçlarına göre doğuştan görme engelli olan öğrencilerin özsaygı düzeyleri ile sonradan görme engelli olan öğrencilerin özsaygı düzeyleri birbirinden farklılaşmamaktadır ($U=129.0$, $p>.05$).

b) Ortopedik engellilerin özsaygı düzeyleri, engelin oluş zamanına göre farklılaşmakta mıdır?

Doğuştan veya sonradan ortopedik engelli olanların özsaygı puanlarının farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin yapılan analiz sonuçlarına göre doğuştan veya sonradan ortopedik engelli olmak özsaygı puanlarında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık yaratmamaktadır ($U=77.0$, $p>.05$).

Problem 4. Görme ve ortopedik engellilerin özsaygı düzeyleri, cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?

Görme ve ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı puanları arasında cinsiyete göre anlamlı bir farklılık olup olmadığına ilişkin yapılan t testi analiz sonuçlarına göre görme ve ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı düzeyleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermemektedir ($t_{(64,0)}=1.65$, $p>.05$).

a) Görme engellilerin özsaygı düzeyleri cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?

Görme engelli öğrencilerin özsaygı düzeylerinin kız veya erkek olmalarına göre farklılık gösterip göstermediğine dair yapılan Mann Whitney U testi analiz sonuçlarına göre görme engelli kız öğrenciler ile görme engelli erkek öğrencilerin özsaygı düzeyleri birbirlerinden farklılık göstermemektedir ($U=118.0$, $p>.05$).

b) Ortopedik engellilerin özsaygı düzeyleri cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?

Ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı puanlarının cinsiyet faktörüne göre farklılaşp farklılaşmadığına ilişkin yapılan Mann Whitney U Testi analiz sonuçlarına göre ortopedik engelli öğrencilerin özsaygı puanlarının cinsiyet faktörüne göre farklılaşmadığı görülmektedir ($U=76.50$, $p>.05$).

Problem 5. Görme ve ortopedik engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları, engelin türüne göre farklılaşmakta mıdır?

Kendine yönelik toplumsal tutumları algılamanın görme ya da ortopedik engele sahip olmaya göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan t testi analiz sonuçlarına göre, ortopedik engelli ergenler ($x=40.27$), toplumsal tutumları, görme engellilere göre ($x=34.75$) daha olumsuz algılarken bu fark istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır ($t_{(64.0)}=1.75$, $p>.05$). Görme ya da ortopedik engelli olmak kendine yönelik toplumsal tutumları algılamayı farklılaştırmamaktadır.

Problem 6. Görme ve ortopedik engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları, engelin oluş zamanına göre farklılaşmakta mıdır?

Görme ve ortopedik engelli öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının engele doğuştan ya da sonradan sahip olma bakımından farklılık gösterip göstermediğine ilişkin puan ortalamaları, doğuştan engelli olanların toplumsal tutumları daha olumlu algıladığını göstermektedir ($x_{doğ}= 36.0$, $x_{son}= 39.60$). Yapılan t testi analiz sonuçlarına göre ise, görme ve ortopedik engelli öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları, engele sahip oldukları zamana göre anlamlı düzeyde farklılaşmamaktadır ($t_{(64.0)}=1.08$, $p>.05$).

a) Görme engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları, engelin oluş zamanına göre farklılaşmakta mıdır?

Engelin doğuştan veya sonradan edinilmesinin görme engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarını farklılaştırıp farklılaştrmadığı sorusu Mann Whitney U Test tekniği ile araştırılmış, doğuştan veya sonradan görme engelli olmanın kendine yönelik toplumsal tutumları algılamayı farklılaştrmadığı sonucuna ulaşılmıştır ($U=101.0$, $p>.05$).

b) Ortopedik engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları, engelin oluş zamanına göre farklılaşmakta mıdır?

Engelin doğuştan veya sonradan edinilmesinin ortopedik engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarını farklılaştırıp farklılaştrmadığı sorusu Mann Whitney U Test tekniği ile araştırılmış, doğuştan veya sonradan ortopedik engelli olmanın kendine yönelik toplumsal tutumları algılamayı farklılaştrmadığı sonucuna ulaşılmıştır ($U=103.0$, $p>.05$).

Problem 7. Görme ve ortopedik engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları, cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?

Kendine yönelik toplumsal tutumları algılamanın cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğine ilişkin yapılan t testi analiz sonuçlarına göre engelli öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları bakımından kızlarla erkekler arasında anlamlı bir fark vardır. Engelli kızların engelli erkeklere göre kendilerine yönelik toplumsal tutumları daha olumlu algıladıkları söylenebilir ($t_{(64.0)}=1.08$, $p>.05$). Fakat $p=.047$, $\alpha=.05$ ' e çok yakın bir rakam olduğundan, aradaki farklılık istatistiksel açıdan anlamlı olmasına rağmen çok yüksek bir fark olduğu söylenemez.

a) Görme engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları, cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?

Görme engelli öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının cinsiyete göre karşılaştırılmasına ilişkin yapılan Mann Whitney U test analizi sonuçlarına göre, görme engelli öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları cinsiyete göre farklılaşmamaktadır ($U=101.0$, $p>.05$). Sıra ortalamalarına bakıldığında görme engelli kız öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları erkek görme engellilere göre daha olumlu algıladıkları görülse de bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

b) Ortopedik engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları, cinsiyete göre farklılaşmakta mıdır?

Ortopedik engelli öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının cinsiyete göre karşılaştırılmasına ilişkin Mann Whitney U testi analizine göre, ortopedik engelli

öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları cinsiyete göre farklılaşmamaktadır (U=795.0, p>.05). Sıra ortalamalarına bakıldığında ortopedik engelli kız öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları ortopedik engelli erkeklere göre daha olumlu algıladıkları görülse de bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Problem 8. Görme ve ortopedik engelli bireylerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları ile özsaygı düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?

Toplumsal tutumları algılama ile özsaygı düzeyi arasında bir ilişki olup olmadığını belirlemek amacıyla görme ve ortopedik engellilerin "Kendilerine Yönelik Toplumsal Tutumları Algılama Ölçeği"nden aldıkları puanlar ile "Rosenberg Özsaygı Ölçeği"nden aldıkları puanlar arasında ilişki olup olmadığı Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı ile incelenmiştir.

Görme ve ortopedik engelli ergenlerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları ile özsaygı düzeyleri arasında $p<.01$ düzeyinde anlamlı pozitif yönde bir korelasyon vardır ($r=.69$). Bu iki değişken arasında yüksek düzeyde bir ilişki olduğu söylenebilir. Kendisine yönelik tutumları olumsuz algılayan bir engellinin özsaygı düzeyi düşme eğilimi gösterirken, tutumları olumlu algılayan engelli bireylerin ise özsaygı düzeyleri olumlu algıyla birlikte yükselme eğilimi göstermektedir. Bir başka ifadeyle; özsaygı düzeyi yüksek olan engelli bireyler kendilerine yönelik toplumsal tutumları olumlu algıladıkları için, özsaygı düzeyleri düşük olan engelli bireyler kendilerine yönelik toplumsal tutumları olumsuz algıladıktan dolayı eğilimindedirler.

Görme ve ortopedik engelli öğrencilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları ile özsaygı düzeyleri arasında pozitif yönlü yüksek derecede bir ilişki bulunmuştur. Fakat bu ilişki, bir değişkendeki değişimin ne kadarının diğer değişken tarafından açıklandığı konusunda bilgi vermemektedir. Açıklanan varyansın belirlenmesi amacıyla hesaplanan determinasyon katsayısı ($r^2=.48$) olarak bulunmuştur. Buna göre, görme ve ortopedik engelli öğrencilerin kendilerine yönelik tutumları algılamalarındaki değişimin %48'i engelli bireylerin özsaygı düzeyinden kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde, görme ve ortopedik engelli bireylerin özsaygı düzeylerindeki değişimin de %48'inin algılanan tutumlar tarafından açıklandığı söylenebilir.

Sonuç

Bu araştırmanın amacı, Ankara ilinde normallerden ayrı eğitilen görme ve ortopedik engelli ergenlerin özsaygı düzeylerinin, toplumun kendilerine yönelik tutumlarını algılamalarına göre değişip değişmediğini belirlemektir. Bu amaç çerçevesinde görme ve ortopedik engelli bireylerin toplumsal tutumları algılamaları ile özsaygı düzeyleri arasında bir ilişki olup olmadığı, görme ve ortopedik engellilerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılama biçimlerinin özsaygı düzeylerini farklılaştırıp farklılaşmadığı; görme ve ortopedik engellilerin özsaygı düzeylerinin ve kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarının çeşitli değişkenlere göre değişip değişmediği araştırılmış; görme ve ortopedik engelli ergenlerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamaları ile özsaygı düzeyleri arasında olumlu yönde bir ilişki bulunmuştur. Bunun yanı sıra yüksek özsaygı düzeyine sahip engelli ergenlerle düşük özsaygı düzeyine sahip engelli ergenlerin kendilerine yönelik tutumları algılamaları ve orta özsaygı düzeyine sahip engelli ergenlerle düşük özsaygı düzeyine sahip engelli ergenlerin kendilerine yönelik tutumları algılamaları $p<.001$ düzeyinde farklı bulunmuştur.

Araştırmanın diğer bulguları ise, özsaygı düzeyinin engelin oluş zamanı, türü ve cinsiyet değişkenlerine göre farklılaşmadığı ve yine kendine yönelik toplumsal tutumları algılamasının engelin oluş zamanı, engelin türü ve cinsiyet değişkenlerine göre farklılaşmadığı sonuçlarına ulaşılmıştır.

Araştırma bulguları engelli bireylerin kendilerine yönelik toplumsal tutumları algılamalarına göre özsaygılarını geliştirdiklerini, öte yandan düşünülenin aksine engelin doğuştan ya da sonradan oluşmasının özsaygı düzeyini farklılaşdırmadığını göstermektedir. Engelin türü ve cinsiyetin de özsaygı düzeyini ve kendine yönelik tutumları algılamayı değiştirmeyen etkenler olduğu görülmektedir. Sonuçta engelli bireylere yönelik tavır ve davranışlarımızın onların özsaygı düzeyleri üzerindeki etkisi ön plana çıkmaktadır.

Öneriler

Araştırmada elde edilen bulgular çerçevesinde şu önerilerde bulunulabilir:

1. Araştırmacının geliştirdiği ölçek sınırlı sayıda engelli okullarına devam eden öğrenciler üzerinde geliştirilmiştir. Ölçek, kaynaştırma öğrencileri üzerinde geçerlik güvenilirlik çalışmaları yapılarak geliştirilebilir. Ayrıca ölçek Ankara il örneğinde geliştirildiğinden farklı illerde bulunan okullardan engelli bireyler üzerinde uygulanarak geçerlik güvenilirlik çalışmaları yinelenabilir.

2. Araştırmacı tarafından araştırmaya dahil edilemeyen engellilerin (normallerle birlikte eğitim alan engelliler, işitme engelliler, konuşma engelliler vb) toplumsal tutumları algılamaları ile ilişkide buldukları kimselerin kendilerine yönelik tutumları arasındaki bağdaşımı inceleyen araştırmalar yapılabilir.
3. Engellilerin kendilerine yönelik tutumları algılamalarının özsaygı düzeyleri üzerindeki etkisi dikkate alındığında başta engelli ana-babaları ve engellilerin bulunduğu okul ve sınıflardaki yönetici, ğretmen, rehber ğretmen (psikolojik danışman) ve diğer öğrencilere engellilere yönelik davranışlarına yön verecek eğitsel rehberlik çalışmaları ve programları verilebilir.
4. Kendine yönelik olumsuz tutum içindeki düşük özsaygı düzeyine sahip engellilere atılganlık eğitimi ve özsaygı geliştirme programı çerçevesinde bireysel ve grupla danışma yardımı verilebilir.
5. Alanyazın incelendiğinde algılama konusunda çok sınırlı araştırmalar yapıldığı gözlenmiştir. Farklı engel gruplarının kendilerine yönelik toplumsal tutumları ve sosyal desteği algılama biçimleri üzerinde daha detaylı araştırmalar yapılabilir.
6. Araştırmacı kaynaştırma sınıflarında görme engelli ğrenci bulunmaması nedeniyle kaynaştırma öğrencilerini araştırmaya dahil edememiştir. Kaynaştırma ğrencilerinin engelli olmayan bireylerle daha çok birlikte olmaları dikkate alınarak toplumsal tutumları algılama biçimleri üzerinde araştırmalar yapılabilir.
7. Yetişkin engelli bireylerle, engelli ergenler ve engelli çocuklar üzerinde aynı araştırma tekrar edilebilir.
8. Farklı kurumlardaki (normallerle birlikte eğitim alınabilinen kurumlardaki) görme ve ortopedik engelli bireylerin karşılaştırıldığı araştırmalar yapılabilir.
9. Aynı araştırma daha farklı gruplar üzerinde yapılarak daha zengin karşılaştırma sonuçlarına ulaşılabilir. Örneğin, farklı engel grupları, farklı eğitim kurumları, tipik gelişim gösterenler, eğitim almayanlar ve çalışan engelliler de katılarak aynı araştırma yinelenebilir.
10. Engelle yaşama süresi dikkate alınarak yapılacak araştırmalarda engelin oluş zamanının tutumları algılama ve özsaygı ile ilişkisine yönelik daha doyurucu sonuçlara ulaşılabilir.
11. Araştırmanın bulguları düşünülenin aksine engelli bireylerin kendilerine yönelik tutumları olumsuz algılamadıklarını, kendilerine yönelik her tutumu engelli olmalarıyla ilişkilendirmediklerini ortaya koymaktadır. Bu açıdan okul psikolojik danışmanları, engelli öğrencilerle çalışan ğretmen, hizmetli ve yöneticilere engellilerle ilgili önyargılara son verecek grup rehberlik programları geliştirebilir.

Kaynakça

- Adler, A. (1998). İnsan tanıma sanatı (Çev. K. Şipal). İstanbul: Say Yayınları.
- Akçamete, G. (1992). Üniversitedeki Bedensel Engelli Gençlerin Kendini Kabul İlgili Yaygın Sorunları. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 25(2).
- Baykul, Y. (2000). Eğitimde ve Psikolojide Ölçme: Klasik Test Teorisi ve Uygulaması. ÖSYM Yayınları.
- Beaty, L. A. (1991). The Effects of Visual Impairment on Adolescents' Selfconcept. *Journal of Visual Impairment and Blindness*, 85(3).
- Bent, N.; Jones, A.; Molloy, A.; Chamberlain, M. A.; Tennant, A. (2001). Factors Determining Participation in Young Adults With A Physical Disability: A Pilot Study. *Clinical Rehabilitation*, 2001(15).
- Bıyıklı, L. (1989). Özürlü Çocuk, Toplum ve Aile. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22(2).
- Çakmak-Güleç, H. (1999). *Özel Sınıflarda ve Kaynaştırılmış Sınıflara Devam Eden İlkokul Düzeyindeki Eğitilebilir Zihinsel Engelli ve Engelli Olmayan Çocukların Benlik Kavramlarının Karşılaştırılması*. Yayınlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Çuhadaroğlu, F. (1986). *Adölesanlarda Özsaygı*. Yayınlanmamış uzmanlık tezi. Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi Psikiyatri Anabilim Dalı, Ankara.
- Enç, M. (1961). Ruh Sağlığı Bilgisi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Erkan, G. (1990). Ortopedik Özürlü Çocukların Kendini Kabul Düzeyi Üzerine Bir Araştırma. İstanbul: Sakatları Koruma Milli Koordinasyon Kurulu Yayını.
- Garske, G. G. ve Thomas, K. R. (1990). The Relationship of Self-Esteem and Contact to Attitudes of Students in Rehabilitation Counseling Toward Persons with Disabilities. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, Sept90, 34(1).
- Hamachek, D. E. (1988). Evaluating Self-Concept and Ego Development Within Erikson's Psychological Framework: A Formulation. *Journal of Counseling and Development*, April88, 66.
- Kılıççı, Y. (1992). Okulda Ruh Sağlığı. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Köknel, Ö. (1995). Kişilik. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Lewin, K. (1948). Resolving Social Conflicts. New York: Harper and Row.
- M.E.B. (1997). Dünya Kadınlar Gününü Karşılarken, Özürlü Kadınlarımız ve Özürlü Çocuklarımızın Annelerinin Yaşadıkları. Ankara: MEB Özel Eğitim Rehberlik ve Danışma Hizmetleri Genel Müdürlüğü.
- Öner, U. (1982). *Benlik Kavramı ile Mesleki Benlik Kavramı Arasındaki Farkın Akademik Başarı ile İlişkisi*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi, Ankara.
- Özsoy, Y. (1983). Okulöncesi Eğitimde Özürlü Çocukların Durumu, Okulöncesi Eğitim ve Sorunları. Ankara: T.E.D. Yayınları, Bilim dizisi No: 7.
- Özürlüler İdaresi Başkanlığı. (1999). Çağdaş Toplum, Çağdaş Yaşam ve Özürlüler Ön Komisyon Raporları. I. Özürlüler Şurası (29 Kasım – 02 Aralık 1999), Ankara.
- Pişkin, M. (2000). Özsaygıyı Geliştirme Eğitimi (Edt. Yıldız Kuzgun), İlköğretimde. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım Rehberlik.
- Pogrud, R. , Fazzi, D. ; Lampert, J. (Eds.). (1996). Early Focus: Working with Young Blind and Visually Impaired Children and Their Families. New York: American Foundation for the Blind.
- Rosenberg, M. (1965). Society and the Adolescent Self-Image. New Jersey: Princeton University Press, USA.
- Schlansker, J. (1984). Self-Esteem and Mastery in Low-Income Mexican- American New Mothers. *Clinical Research*, 32 (5).
- Soares, J. J. F. ve G. Grossi (1999). Psychosocial Factors, Pain Parameters, Mental Health and Coping Among Turkish and Swedish Patients with Musculoskeletal Pain. *Scandinavian Journal of Occupational Therapy*, 6.
- Şenel, G. H. (1996). Yetersizliği Olan ve Olmayan Gençlerin Yetersizliğe Karşı Tutumlarının İncelenmesi. *Özel Eğitim Dergisi*, 2(2).
- Şener, N. (1999). *İlkokul Dört ve Beşinci Sınıfa Devam Eden İşitme, Görme ve Ortopedik Engelli Çocukların Benlik Kavramlarının İncelenmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Tavşancıl, E. (2002). Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Wright, B. (1983). Physical Disability: A Psychological Approach. New York: Harper and Brothers.

